



UDK: 159.922

Farog'at XODJIYEVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti professori v.b., p.f.n
E-mail: farogat65@mail.ru
Moxichexra ISLAMOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti,
E-mail: islamova.m.1988@mail.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.n. D.Axatova taqrizi asosida

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF STUDENTS

Annotation

The article conceptually analyzes the methodological foundations of the technology for the development of critical thinking of students. The main characteristics of critical thinking and the essence of its interaction with other forms of thinking are revealed. The qualities necessary for the development of critical thinking in students, as well as the organizational stages of the technology for the development of this thinking, methods and techniques for implementing these stages, as well as the content of the work carried out in this process are explained scientifically and methodically.

Key words: Critical thinking, the main features of critical thinking, critical thinking development technology, organizational stages of critical thinking development technology, information, reflection, cause and effect, motivation.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В статье концептуально анализируются методологические основы технологий развития критического мышления студентов. Раскрыты основные характеристики критического мышления и сущность его взаимодействия с другими формами мышления. Научно и методически разъяснены качества, необходимые для развития критического мышления у студентов, а также организационные этапы технологии развития этого мышления, методы и приемы реализации этих этапов, а также содержание работы, проводимой в этом процессе.

Ключевые слова: Критическое мышление, основные черты критического мышления, технология развития критического мышления, организационные этапы технологии развития критического мышления, информация, рефлексия, причина и следствие, мотивация.

TALABALARDA TANQIDIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASINING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish texnologiyalarining metodologik asoslari konseptual jihatdan tahlil qilingan. Tanqidiy tafakkurning asosiy xususiyatlari va uning boshqa tafakkur shakllari bilan o'zaro aloqadorliklari mohiyati ochib berilgan. Talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan sifatlar, shuningdek, ushbu tafakkurni rivojlantirish texnologiyasining tashkiliy bosqichlari va bu bosqichlarni amalga oshirishning usul va uslublari hamda ushbu jarayonda olib boriladigan ishlar mazmuni ilmiy-metodik jihatdan izohlangan.

Kalit so'zlar: Tanqidiy tafakkur, tanqidiy tafakkurning asosiy xususiyatlari, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasi, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasining tashkiliy bosqichlari, axborot, refleksiya, sabab-oqibat, motivatsiya.

Kirish. Hozirgi kunda butun dunyoda ta'lim jarayonlariga o'qitishning eng samarali usullarini izchillik bilan joriy etish orqali – har tomonlama yetuk kasbiy malakaga hamda noan'anaviy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan yetuk kadrlarni tayyorlash muammosi dolzarblik kasb etmoqda. Ushbu muammo yechimi esa, bevosita bo'lajak o'qituvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish masalasi bilan uzviy bog'liq. Chunki, o'zining mazmun-mohiyatiga ko'ra, tanqidiy tafakkurga ega bo'lish jarayoni tafakkurlashning boshqa barcha jihatlarini o'ziga qamrab oladi.

Mamlakatimizda ham barcha sohalar singari, ilm-fan va ta'lim sohalarida, xususan oliy ta'lim tizimida ham tub islohotlar izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli Farmonida "...talabalarda tanqidiy fikrlash,

axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish ko'nikmalari shakllantirilmagan"ligi masalasiga e'tibor qaratilgan [1]. Bu esa, ushbu muammoni ilmiy – pedagogik nuqtai nazardan chuqur va tizimli tadqiq qilish zaruratini yuzaga keltirib, soha olimlari oldiga hal qilinishi lozim bo'lgan muhim vazifalarni qo'yadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonlarida butun dunyo olimlari "tanqidiy tafakkur (fikir yuritish)" masalalariga e'tiborni qaratib, uni rivojlantirish uchun turli texnologiyalar hamda uslublarni taklif etmoqdalar va bu masala falsafa, mantiq, oliy nerv faoliyati fiziologiyasi, pedagogika, psixologiyada qaytadan zamonaviy bilimlar asosida ko'rib chiqilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Pedagogika va psixologiya fanlarida ushbu masala bilan P. Balonskiy, V. Bolotov, T. Vorapay, A. Ivanova, A. Kocherga, V. Kushner, T. Oleynik, E. Polat, A. Podzelun, S. Romanova, M. Skatkin, I. Slobodyanyuk, V. Teplov, L. Terletskeya, S. Terno, A. Tumantseva, A. Xachumyan, o'zbek olimlaridan - E.

G'oziyev, A. Abduqodirov, R. Djurayev, U. Inoyatov, O. Musurmonova, X. Ibraimov, F. Xodjiyeva, Sh. Abdullayeva, D. Ro'ziyeva, D. Sharipova va boshqalar tomonidan yoshlarning intellektual rivojlanish masalalarining turli jihatlarini tadqiq etilgan. Ammo, hanuzgacha har bir tadqiqotchi o'z qarashlarini ifoda etgan bo'lsalar-da, "tanqidiy tafakkur" atamasi haqida yaxlit holdagi yagona ta'rif berilmagan. Masalan, L. Terletskeyaning ta'kidlashicha, "tanqidiy tafakkur bu – narsalarning mohiyatiga kirish malakasi, tanqidiy qoidalarga amal qilgan holdagi ketma-ketlikni saqlash, savollar bera olish, uni tushuntirish uchun yangi yondashuvlar topa olish malakasi, muammoni yechish usullarini o'zgartirishdagi egiluvchanlik malakasi, masalani yechishdagi tezlik malakasi", sifatida e'tirof etadi [2, - c.56].

T. Xauchman, bu fenomenni "fikrlash faoliyatining asosiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, har qanday masalalarni yechishdagi to'g'ri yo'lni topish strategiyasi, u - gepotezalar, tahlillar (axborotlarni ishlash, analitik tekshirib ko'rish, nazorat qilish, baholash), refleksiv ta'sirlarni o'z ichiga oladi, turli xil fikrlar va qarashlarni barchasini qamragan holda o'z xususiy nuqtai-nazarini nomoyon qilish, o'zining va boshqalarning faoliyatidagi natijalarga obyektiv baho bera olish ko'nikmasini tanqidiy tafakkur", – deb ta'riflaydi [3, - c.168]. V. Teplov, aqlga asoslanilgan tanqid haqida gapirganda, uni insonni bilish faoliyatining ma'lum bir sifati tarzida ifodalaydi [4, - c. 171–177].

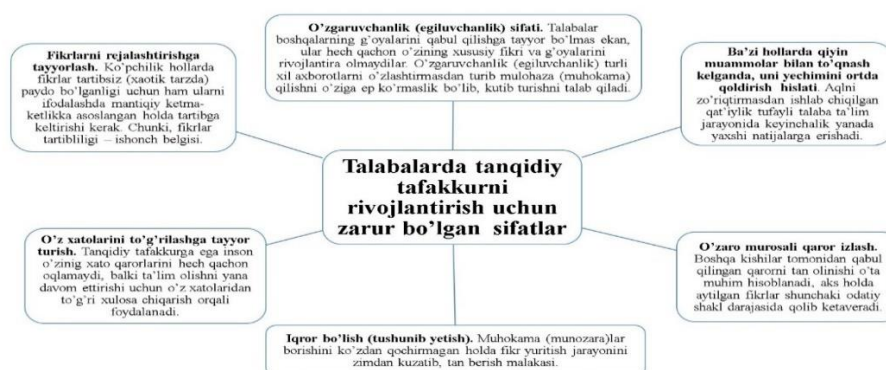
Tadqiqot metodologiyasi. Tanqidiy tafakkur deganda ko'pchilik uning mazmunidagi inkor qiluvchi ma'nosi e'tibor qaratib, maqsadga muvofiqlikni qarama-qarshi hisoblangan nomuvofiqlikka urg'u berishadilar. Aslida ingliz tilidagi "Critical" so'zi o'ta chuqur ma'noga ega bo'lib, muvofiqlikni inkor etmaydi, balki, hatto "Literacy" so'zi bilan teng ma'noga ega bo'lib, so'zma-so'z tarjima qilinganda nafaqat o'qish va yozishni bajara oladigan, balki "savodli bilimdon" kishilarga nisbatan ishlatiladigan e'tirof hisoblanadi.

Bizningcha, "tanqidiy tafakkur – insonning o'zida mavjud bo'lgan bilimlar asosida tashqi axborotlarga munosabat bildirish bo'lib, undan nimalarni qabul qilish mumkin, nimalarni to'ldirish zarur yoki nimalarni inkor qilish kerakligi haqida qaror ishlab chiqish jarayonini anglatadi". Ba'zi paytlarda inson, o'zidagi xususiy qarashlarini (e'tiqodlari, tamoyillari, dunyoqarashlari, maslaklarini)

o'zgartirishi yoki olingan yangi axborotlar bordi-yu qarama-qarshi mazmun kasb etadigan bo'lsa ulardan voz kechishi ham mumkin. "Tanqidiy tafakkur, qabul qilingan yangi axborotlar bilan faol ta'sirlashishi va u bilan muvofiqlashishi uchun qanday o'zgarishlar qilish kerakligini o'rgatadi" [5, – c. 284–293]. Demak, inson nafaqat o'zining ichki fikr yuritish (tafakkurlash) qobiliyatiga ishonishi, balki boshqa odamlar bilan o'zaro ta'sirlashib, muhokama qilish, bahslashish orqali turli fikrlar uchrashgandagi eng samarali maqbul nuqtani topish malakasiga ega bo'lishi kerak ekan. Biroq, bu bilan jarayon tugamaydi: biz tanqidiy tafakkurlashni amalga oshirayotganimizda nafaqat aqlimiz faollashadi, balki his tuyg'ularimiz, sezgilarimizda ham o'zgarishlar yuz beradi. Demak, tanqidiy tafakkurlash, faol harakat qilishni o'rgatish bilan birga ijtimoiy jihatdan ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham tanqidiy tafakkur o'zining paydo bo'lish xususiyatlari jihatidan ham, faoliyat usuli jihatidan ham, o'z natijalari jihatidan ham ijtimoiy mahsulot hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Tanqidiy tafakkurning asosiy xususiyatlariga analiz (butunni fikran tarkibiy bo'laklarga bo'lish) va sintez (bo'laklarni bir butunga birlashtirish), abstraktlashtirish (narsalarning xossalari va munosabatlarini fikran nazardan soqit qilish), muayyan muammolarni o'rtaga tashlash va ularni hal qilish usullarini topish, farazlarni, g'oyalarni ilgari surish jarayonlari kiradi, uning natijasi esa, fikrga aylanadi va nutq orqali izohlanadi. Demak, tanqidiy tafakkur insonlarda mavjud bilim va tajribasi bilan yangi bilimlar (yoki axborotlar) uchrashgan paytdagi ichki aloqadorliklardan eng umumiy, davriy, takrorlanib turuvchi xususiyatlar va munosabatlardagi qonuniyatlarni anglash uchun bo'lgan bilish jarayoni bo'lib, mantiqiy ketma-ketlikda inkor qilishi, bir-birlarini to'ldirishi va muvofiqlashishi, mukammallikka erishishi mumkin bo'lgan ijodiy faoliyat hisoblanadi.

Tanqidiy tafakkur har bir shaxs hayotida sof aqliy jarayon sifatida alohida mavjud bo'la olmaydi, u o'sha insondagi boshqa psixologik jarayonlar bilan albatta bog'langan bo'ladi. Quyidagi sxemada talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan sifatlar keltirilgan (1-rasm).



1-rasm. Talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan sifatlar

Ma'lumki, ana'naviy ta'lim jarayonlarida pedagog axborotni yetkazish va namoyish qilishdan boshqasiga o'tmas edi. Dinamik jihatdan ko'plab o'zgarishlarni yuzaga chiqarayotgan XXI asrda ta'lim sohasidagi bosh masala sifatida talabalarning mustaqil ta'lim olishlari muhim bo'lib qolmoqda va bundagi asosiy yo'nalish har bir shaxsni ma'lum bir yo'nalish asosida o'qitish orqali o'zligini mazmun mohiyatini anglash, o'z hayoti timsolini qura olish, ijodiyotini namoyish qilish, o'zi haqidagi dalillarga tanqidiy baho berish qobiliyatini shakllantirishdan iborat bo'lishi kerak.

Tanqidiy tafakkurlashni talabalarda rivojlantirish uchun maxsus uslubiy bosqichlarga bo'lib amalga oshirsak, unda tizimlilik, mantiqiy ketma-ketlikka amal qilinsagina shaxsning bilish faoliyatiga ijobiy ta'sir qiladi [6]. Shu jihatdan talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning tashkiliy texnologiyasini quyidagi bosqichlarda amalga oshirish lozim deb o'ylaymiz.

I-bosqich: Jalb qilish:

Mavjud bilimlar;

Yangi axborotlarni olishga qiziqitirish;

Talabalarni shaxsiy maqsadlari;

II- bosqich: Mazmunni anglash.

Yangi axborotlarni olish;

Talabalarni shaxsiy maqsadlarini tuzatish;

III-bosqich: Refleksiya:

Mulohaza qilish, yangi bilimlarni hosil qilish;

Talabalarda yangi maqsadlarni qo'yish;

Tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasidagi yuqoridagi bosqichlarda amalga oshirishda quyidagi uslublardan foydalanish yuqori samara beradi:

I-bosqich: Jalb qilishda pedagogning faoliyati.

Muammoni o'rganish uchun talabalarda mavjud bo'lgan bilimlarni aniqlab, ularni faoliyatlarini tashkil qilish maqsadida yo'nalish (motivatsiya) berish, faollashtirishi uchun muhokama qilish, mulohazalarini tinglash.

Talabaniy faoliyati.

O'rganiladigan muammoni yechish uchun talaba, o'zida mavjud bo'lgan bilimlarni qaytadan esga oladi. Javob olish uchun savollar beradi, oldingi bilimlarni axborotlarni tizimlashtirib chiqadi.

Qo'llanishi mumkin bo'lgan uslub va usullar.

Talabaga ma'lum bo'lgan axborotlar ro'yxatini shakllantirish;

Izohlash uchun zarur bo'ladigan kalit so'zlar va tushunchalarni yozib chiqadi;

Tizimlashda grafik, jadval, klasterlardan foydalanish;

To'g'ri va noto'g'ri dalillarni ajratish; mantiqiy ketma-ketlikdagi tushub qolgan iboralar bilan ishlash vahokazo.

Ushbu bosqichni individual, juft tarzda yoki guruh shaklda bajarish mumkin.

II-bosqich. Mazmunni anglashda pedagogning faoliyati.

Mavzuga qiziqishni saqlagan holda yangi axborotlar bilan bevosita ishlash orqali mavjud bilimlardan yangi bilimlar matematik ketma-ketlikda hosil qilishga talabani yo'naltirish.

Talabaniy faoliyati.

Talaba ko'rgan, eshitgan, o'qigan hamda pedagog tomonidan taklif qilingan axborotlarni jamlagan holda qayd qilib boradi va yangi axborotlarni tushuntirish uchun yozadi.

Qo'llaniladigan uslub va usullar.

Faol harakatni ta'minlash maqsadida yozilgan matnga eng muhim(EM), muhim (M), muhim emas(ME), noma'lum (?) belgilarini qo'yib chiqadi; turli xil qo'shimcha matnlarni yozadi; qo'yilgan muammoga javoblar izlab topadi. Ushbu bosqichda tushuntiriladigan obyekt mazmuni bevosita yangi axborotlar bilan bog'langan bo'lishi shart. Ushbu bosqichni yakka yoki juftlikda o'tkazish kerak.

III-bosqich: Refleksiyada pedagogning faoliyati.

Pedagog, dastlabki birinchi mavjud bo'lgan bilimlar mantiqlariga qayta murojaat qiladi;

Unga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritadi;

Yangi o'rganilgan axborotlar asosida ijodiy, amaliy, tadqiqotchilik ko'rinishidagi topshiriqlarni talabalarga beradi.

Talabaniy faoliyati.

Pedagog tomonidan berilgan topshiriqlar asosida dastlabki mavjud bilimlarga "yangi axborot" larni tanqidiy ketma-ketlikda muvofiqlashtirilgan holda izohlanadi.

Qo'llaniladigan uslub va usullar.

Jadval grafiklardan foydalanish;

Axborotlar orasidagi sabab-oqibat aloqalarini o'rnatish;

Kalit so'zlar, tushunchalarni qayta tahlil qilib, to'g'ri va noto'g'ri dalillarni ko'rib chiqish;

Qo'yilgan savollarga javoblar;

Og'zaki yoki yozma tarzidagi stol atrofidagi bahsli mulohotlar davra suhbat tashkil qilish;

Turli xil diskussiyalar uyushtirish;

Ijodiy ish (referat, kurs ishi vah.k.lar) yozish;

Muammo mavzusiga doir tadqiqotlar o'tkazish;

Ushbu bosqichda ijodiy qayta ishlash jarayoni faollashadi, xulosalar tahlil qilinadi, o'rganilib topilgan yangi axborotlar izohlanadi. Bunday faoliyat yakka (individual) yoki juftlar bilan, shuningdek guruhlar bilan birga olib borilishi mumkin.

Talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish bosqichlarida olib boriladigan ishlar mazmuni quyidagilarda o'z aksini topadi.

Ba'zida ta'lim berish jarayonlarida natijadorlikning yaxshi bo'lmashligi, pedagog tomonidan qo'yilgan maqsad go'yoki talaba tomonidan o'zlarining maqsadlariga mos keladi, deb tushunilganligidandir. Bu esa, pedagog tomonidan ta'lim jarayonini aniq loyihalashtirishni uning samaradorligi mezonini va diagnostika (tashxisi-sababni aniqlash) imkonini beradi. Ana shunday paytda ko'plab didaktika bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarning fikricha, loyihalashtirilgan holda ta'limni tashkil qilishdagi maqsadni qo'yilishda talabalarni o'zlari aniqlashtirishiga imkoniyat berish kerak. Chunki, bunday holatda pedagog, talabalarining maqsadini bilgan holda samaradorlikka erishish yo'llarini aniq tanlashi mumkin bo'ladi. Pedagog nimani boshqasidan ko'ra talabalar yaxshiroq o'zlashtirishi mumkinligini, bu haqdagi ulardagi mavjud bilimlar haqida tasavvurga ega bo'lgandan keyingina, o'zidagi mavjud tajriba bilan muvofiqlashtiruvchi metodni qo'llash haqida qaror qabul qilishi lozim.

Demak, agar talabalarga o'rganilgan mavzu bo'yicha o'zidagi bilimlarni tahlil qilish imkoniyati yaratilsa, bu o'zining shaxsiy maqsadlarini shakllanishida qo'shimcha rag'bat beradi va bu muammolarni hal qilishdagi jalb qilish bosqichidan iborat bo'ladi.

Bu bosqichlarning yana bir vazifasi talabalarining faolligini oshirish bo'lib, ba'zi talabalar mashg'ulotlar davomida yetarli darajadagi bilimga ega bo'lmaganliklari bois, boshqalarning Ustoz tomonidan qo'yilgan muammoga javob berishlarini kutib o'tirishlarini odatga aylantirib olganlar. Shuning uchun ham muammoni yechishda har bir talaba o'zining tajribasidan kelib chiqqan holda ishtirok etishi kerak. Bunga erishish uchun alohida talaba faoliyati bilan umumguruh faoliyatini murakkab aloqasini ta'minlash zarur. Masalan: Har bir talabaga yechilishi kerak bo'lgan muammoga tegishli oldindan ma'lum bo'lgan bilimlarni eslash, ularni kalit so'zlar sifatida yozib qo'yish, yozib qo'yganlarini barcha asosiy mazmunda muhim hisoblangan kalit so'zlar ro'yxatini shakllantirib bo'lgandan so'ng, o'qituvchi bilan hamkorlikda muhokama qilishni yo'lga qo'yish orqali barcha talabalar faoliyatini oshirish mumkin.

Yana bir muhim jihati bo'lib, talabalarining bu bosqichga o'zlari erkin holda aytganlaridagi axborotlarni tizimlashtirish jarayoni hisoblanadi. Bu ularga bir tomondan barcha talabalardan jamlangan axborotlarni ixchamlashtirish hamda kategoriyal holda ko'rish imkonini berib, unda "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" bo'lgan fikrlar ham kiritilmagan bo'ladi; boshqa tomondan esa bildirilgan barcha fikrlarni mos kelmaslikni, tushunmovchilik fursatlarini nomoyon qiladi va yangidan -yangi axborotlarni kelgusi izlanishlarda har bir talabaga topish uchun yo'nalish bera oladi. Bunday holatda talaba o'rganilgan mavzuning qaysi jihatlariga alohida e'tibor berish kerakligini, qaysi axborotning to'g'riligini tekshirib ko'rish lozimligini aniqlab oladi.

Xulosa va takliflar. Biz yuqorida aytib o'tgan tanqidiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasining ba'zi muhim jihatlariga oid tahlillarimiz va chiqargan xulosalarimizdan ta'lim jarayonlarida samarali foydalanilisa o'ylaymizki, keng tafakkurli, mustaqil dunyoqarashga va nochiqliq firklaydigan kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada, har bir muammoga aql ko'zi bilan qaraydigan, intellektual jihatdan salohiyatli va mamlakatimiz barqaror taraqqiyotiga o'zining munosib hissa

qo'sha oladigan yoshlarni tarbiyalash imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 08.10.2019 yildagi PF-5847- sonli Farmoni.// <https://lex.uz/ru/docs/-4545884>
2. Терлецкая Л. Критическое мышление как средство развития умений учащихся анализировать и применять информацию / Терлецкая Л. – Материалы международной научно-практической конференции «Развитие навыков критического мышления». 2019 г. с. 356.
3. Хачумян Т. И. Понятие «Критическое мышление» и его сущность в психолого-педагогической науке / Хачумян Т. И. // Теоретические вопросы культуры, образования и воспитания: сб. науч. пр. Вып. 24, часть 2. – Киев: Издательский центр КНЛУ, 2003. с.266.
4. Теплов Б. М. Избранные труды в 2-х т. / Б. М. Теплов. – Педагогика, 1985, Т. 2. с.560.
5. Шакирова Д. М. Формирование критического мышления учащихся и студентов: модель и технология // Educational Technology & Society. – 2006. – № 9 (4). с.465
6. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. – М.: Мирос, 2002. с.264.